Пересопницьке Євангеліє – святиня українського народу

29 серпня виповнилося рівно 460 років від часу створення Пересопницького Євангелія. Книга вагою 9 кг 300 г, писана пізнім уставом на пергаменті форматом 380 х 240 мм, стала символом духовної спадкоємності та давньої культурної традиції України. У виготовленні рукопису переплелися, з одного боку, традиція переписування євангельських текстів, а з іншого – завдання створити шедевр рукопису та мистецтва створення книги.

Робота над рукописом

Роботу над рукописом розпочато 15 серпня 1556 року в Дворецькому монастирі князів Заславських при церкві Святої Трійці (сьогодні це село Дворець Ізяславського району Хмельницької області). Саме тоді написано Євангеліє від Матфія і першу половину тексту Євангелія від Марка. Згодом

вача. У ньому тісно пов'язані традиції та новації, які характеризують епоху. В його основі – кілька євангельських джерел, написаних різними слов'янськими мовами і латиною, які порівнювалися, обмірковувалися та перекладалися церковнослов'янською книжковою мовою, тим самим зливалися в новий текст.

Пересопницьке Євангеліє є спробою розвитку книжкових традицій з урахуванням суперечностей епохи, стику культур і вимог нового часу. Воно створювалося у складне століття, коли богословськими спорами завершилася зустріч Сходу і Заходу, а боротьба з католицькою експансією і впливом протестантизму досягла апогею. Водночас Схід приймає багато традицій Заходу. Перед нами – перший відомий переклад Євангелія українською мовою XVI ст.

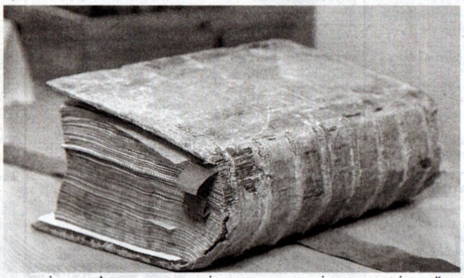

ком західнослов'янських перекладів, поділено на глави, кожна з яких почи-

штовним камінням, розуміючи його историчну та художню цінність.

Синоду графа Д. Толстого. Той доповів про цікаву пам'ятку російському імператору Олександру II, який повелів її привезти. Тоді ж Євангеліє стає власністю великого князя Петра Георгійовича, принца Ольденбурзького, після смерті якого книгу повернули до семінарської бібліотеки.

На початку XX ст. рукопис передано до Полтавського сховища. Тут його вивчали літературознавець В. М. Перетц (1870–1935) та філолог і палеограф О. С. Грузинський (1881–1954).

Під час війни близько 1941 року Пересопницьке Євангеліє було евакуйовано. Вивозили найцінніше, таким чином, Пересопницьке Євангеліє врятували. Коли німці наближалися до Полтави, завгосп місцевого музею поклав Євангеліє до ящика з порцеляною. Так рукопис разом з частиною евакуйованих експонатів потрапив до Уфи, в той час як 70 тис. томів музейних фондів згоріло під час пожежі.

Після війни Пересопницьке Євангеліє опинилося у Києво-Печерській лаврі, де ніхто не здогадувався про цінність книги, яку 1948 року серед непотребу виявив професор Сергій

лише 1561 року в Пересопницькому монастирі при церкві Різдва Богородиці (сьогодні це село Пересопниця Рівненської області). Тут дописано Євангеліє від Марка, завершено Євангелія від Луки та Іоанна, післямова до пам'ятки та Місяцеслів. Весь процес завершився 29 серпня 1561 року.

Давнє місто Пересопниця на високому березі, де перетинаються річки Стубла і Горинь, було колись замком, оточеним стінами та оборонним земляним валом, «переспоєм» (звідси й назва Пересопниця). З XII ст. місто є резиденцією багатьох великих князів – В'ячеслава, синів Юрія Долгорукого – Гліба і Андрія, Ізяслава Мстиславовича, Галицького Данила Романовича.

Засновники проекту видання рукопису – відомі волинські меценати: княгиня Анастасія Юріївна Жеславська-Гольшанська та князі Чарторийські. Про княгиню Жеславську (Заславську) в післямові до Євангелія повідомляється, що вона прийняла чернечий постриг з ім'ям Параскева і стала ігуменею цього монастиря.

Традиційно вважається, що над створенням Євангелія працювали архімандрит Пересопницького монастиря Григорій і писар Михайло Васильович, син протопопа Сяноцького. Робота над рукописом була кропіткою. Можна лише уявити, як зранку, помолившись, чернець щодня старанно виписував на пергаменті пізнім уставом чорним чорнилом і цинобрüю – червоною фарбою) літеру за літерою.

На розграфлених аркушах пергаменту Михайло Васильович із невідомим писарем старанно виводили уставним письмом слова попередньо підготовленого архімандритом Григорієм перекладу «для ліпшого врозуміння люду християнського посполитого», як пояснюється в післямові.

Учені-палеографи, що аналізували почерк Євангелія, висунули гіпотезу: можливо, переписувачів було декілька. Невідоме й ім'я художника, який написав чотири мініатюри євангелістів і декорував перші сторінки Євангелія з використанням рослинних орнаментів.

Унікальність Пересопницького Євангелія

Євангеліє середини XVI ст. – твір пересічного книжника-перепису-

чином стає в один ряд з прадавніми пам'ятками давньоукраїнської мови – грамотами XV ст., Кам'яно-Струмилівським Євангелієм 1411 року, Четьї-мінеєю (1489) і Крехівським Апостолом (близько 1560), а також записами української народної поезії у чеській граматиці Яна Благослава (1571 року).

У рукописі згадується ім'я монаха Григорія, архімандрита Пересопницького, заради якого зроблено цей переклад. Чи був архімандрит Григорій сам перекладачем, чи лише керував роботою над книгою – невідомо досі, текст про це не повідомляє, та керівник «проекту» чернець Григорій день і ніч молився, «аби Господь сподобив його видіти діла свого кінець».

Особливість мови

Деякі вислови тексту – польські й чеські запозичення, що свідчить про знання цих мов перекладачем, а також про помітний латинський вплив на текст Євангелія. У цю епоху Святе Письмо створюється і в інших слов'янських народів. Пересопницьке Євангеліє серед них вирізняється живою, багатою літературною мовою, яка максимально наближена до церковнослов'янського оригіналу, але все-таки зрозуміла простим людям. Воно не поступається відомим у ту епоху перекладам Святого Письма національними мовами в Європі, наприклад, німецькому Мартіна Лютера.

Тоді як на Заході переклад Біблії іншими мовами пов'язаний з рухом Реформації, що зароджувався, і офіційною римською Церквою не схвалювався, у східній Церкві він був освячений традицією. Пригадаємо, що і церковнослов'янський текст Письма, створений святими Кирилом і Мефодієм, був перекладом з грецької. Але церковнослов'янська – це мова не якоїсь епохи. Її створено штучно і судилося стати особливою літургійною мовою Православної Церкви, таким само невід'ємним елементом молитовного життя, як храм та ікона.

Євангеліє перекладено староукраїнською з церковнослов'янської мови болгарської редакції. Найближче до народної мови перекладено Євангеліє від Луки. У роботі використано також грецькі та західнослов'янські, вірогідніше, польські тексти. Рукопис за змістом є традиційним православним четвероєвангелієм, але текст, за зраз-

змісту наступної глави), також наявні глоси (лексичні відповідники до слів оригіналу).

Текст Пересопницького Євангелія рясніє тлумаченнями слів, зробленими живою староукраїнською мовою. З цієї точки зору переклад становить великий інтерес для лінгвістів. З Пересопницького Євангелія робилися списки, відомі як Волинське та Литківське Євангеліє XVI ст. На початку XX ст. воно стало джерелом для Словника історичної української мови за редакцією Е. К. Тимченка – праці, що містить тлумачення і пояснення понад 10 тис. слів.

На Євангеліях вчилися та клялися

Євангелія використовували не лише під час богослужінь. Від самого початку створення ця книга мала стати основою для читання, освіти та виховання.

Договори Київської Русі з Візантією 911 та 944 років підтверджували клятвою ім'ям язичницького бога Перуна та посиланнями на хрест і Євангеліє, що свідчить про тодішню релігійну толерантність. Київські князі, передусім Ярослав Мудрий, створювали школи, де універсальними «підручниками» з мови, історії, географії та літератури були «Учительні Євангелія».

Перші переклади євангельського тексту на церковнослов'янську з'явилися до Володимирового хрещення: Кирило та Мефодій переклали з грецької окремі тексти Святого Письма. Пізніші переклади Євангелій – Галицького (1144), Добрилового (1164), Холмського (XIII ст.), Полікарпового (1307), Луцького (XIV ст.) – мають риси діалектів давньоукраїнської народності.

Подорож Євангелія у просторі та часі

Книгою користувалися впродовж століть. Палітурку (оправу) рукопису довелося змінювати не менше ніж тричі. У різних місцях рукопису є позначки кількома мовами, що належать до різних епох. На перших сторінках дарчий напис українською мовою про передачу Євангелія єпископові Переяславському українським гетьманом Іваном Мазепою, який зробив нову палітурку рукопису і прикрасив її ко-

почали використовувати в Заславському православному монастирі. Останній запис у монастирському інвентарі Пересопниці датується 1600 роком. Ймовірно, Євангеліє там зберігалось до 1630-го коли обитель разом з майном і земельними угіддями перейшла у володіння єзуїтів.

Очевидно, після того як Пересопницький монастир став єзуїтським колегіумом, Євангеліє було вивезено звідти православними ченцями і подорожувало досить довго. На рукописі сліди крапель води – свідчення про перевезення книги. Напис латиною свідчить, що рукопис певний час перебував у Переяславській семінарії. На ньому збереглися позначки, які можна датувати і XIX ст. Доля книги тривалий час була невідома.

Майже через 150 років завдяки запису на 2-7 аркушах рукопису ми дізнаємось про те, що 16 квітня 1701 року гетьман Іван Мазепа подарував Переяславському кафедральному собору, збудованому власним коштом, безцінну книгу. Як рукопис потрапив до Івана Мазепи – невідомо. Існує версія: коли гетьман Мазепа перебував на Волині, манускрипт йому подарували козаки.

Євангелієм повсякчас користувалися під час служби в Переяславському соборі. Коли ж українська церква остаточно підпала під п'яту російського Синоду і на переяславську кафедру стали призначати єпископів-росіян, Святе Письмо українського друку було передано до бібліотеки як «непотрібне для богослужінь».

Саме наприкінці XVIII ст. пам'ятка опиняється в бібліотеці Переяславської духовної семінарії, в якій 1845 року її побачив видатний поет Тарас Шевченко, коли за дорученням Київської археографічної комісії оглядав старожитності Переяслава й відзначив розкіш оздоблення й українську мову тексту. Після переведення духовної семінарії з Переяслава до Полтави (1862) Пересопницьке Євангеліє теж перевезли. На рукописну книгу звернув увагу історик, фольклорист, член-кореспондент Петербурзької академії наук (родом з Лохвицького повіту Полтавської губернії) Осип Бодянський і увів її в науковий обіг.

Із семінарської бібліотеки книгу вилучили за розпорядженням міністра освіти і обер-прокурора Найсвятішого

Інституту рукопису нинішньої Національної бібліотеки ім. В. Вернадського, де вона зберігається дотепер.

Рукопис привертав увагу багатьох церковних, культурних і політичних діячів. Євангеліє вивчали російські й українські вчені. Серед них Ю. Тиховський, П. Житецький, Р. Павлуцький, М. Думітрашко, І. Огієнко, А. Назаревський, С. Маслов, П. Плющ, В. Німчук, Л. Гнатенко, американський дослідник М. Кей. Особливе місце мають дослідження І. Чепіги, яка присвятила йому понад 20 років наукової діяльності. Пересопницьке Євангеліє читали Тарас Шевченко і Михайло Максимович, вивчали мистецтвознавці В. Стасов і Я. Запаско.

Отже, Пересопницьке Євангеліє настільки загадкове за походженням, історією побутування, поліфонічним, символічним значенням для всього слов'янського світу, що цікавить учених до сьогодні та свідчить про духовну близькість і спадкоємність культур XVI–XXI століть. Воно є клейнодом нашої державності нарівні з Конституцією, булавою, яка вручається Президентові України.

Саме ця духовна святиня українського народу набула значення політичного символу нації – на Пересопницькому Євангелії під час інавгурації присягають президенти України.

До манускрипту – з благоговінням

Нині манускрипт, який І. Франко називав одним із перших прикладів літературного перекладу на тогочасну українську побутову мову, а дослідник О. Грузинський – перлиною книжкового мистецтва, перебуває у сховищі Інституту рукописів з відповідним температурно-вологісним режимом у спеціальній скриньці. Ймовірно, раніше книгу прикрашали металеві золотарські вироби, інкрустація коштовним камінням та слоновою кісткою, але все це не збереглося. Нині рукопис оправлено в дубові дошки, обтягнуті зеленим оксамитом, досить потертим.

І хоча ця палітурка непоказна, коли Ольга Петрівна Степченко, директор інститут рукопису, дістає Євангеліє зі скриньки і розгортає його, важко повірити, що книзі понад 450 років: малюнки на золотому тлі яскраві, живі…

• Фонд пам'яті Блаженнішого Митрополита Мефодія